

Projekt roczny 2014/2015:

"Cesarze, Biskupi, Książęta - Dolna Saksonia w średniowieczu"

/materiały dydaktyczne/

Anna Popławska, Marta Szoda

DOLNA SAKSONIA - HISTORIA GOSPODARCZA REGIONU

Wprowadzenie

Dolna Saksonia to drugi co do wielkości kraj związkowy współczesnych Niemiec, jedyny, w którym wypoczynek można zaplanować i w górach, i nad morzem. Znajdziemy tu okręg przemysłowy Hanoweru, samotne wrzosowiska oraz równiny wokół Hildesheimu z najżyźniejszymi glebami w Niemczech. 2/3 ziem kraju użytkowane jest przez rolnictwo. Oprócz tego funkcjonują tu sprawnie przemysł samochodowy, chemiczny, wzorcowanie i badanie materiałów, gospodarka żywnościowa, energie odnawialne, przemysł lotniczy i kosmiczny, technologie optyczne, surowce i górnictwo, stocznie i budowa okrętów oraz gospodarka morska.

Korzystne warunki rozwoju gospodarczego wynikają z położenia geograficznego regionu. Dolna Saksonia leży na obszarze Niziny Północnoniemieckiej, rozciągającej się od Morza Północnego (płn.-zach.) i Morza Bałtyckiego (płn.-wsch.) na północy po rozpoczynające obszar Średniogórza Niemieckiego Góry Harzu na południu. Położenie nizinne dało świetne warunki do rozwoju rolnictwa, rzeki (Ems i Łaba) i dostęp do morza – do handlu. Obszar pomiędzy Brema, Hanowerem i Hamburgiem zajmuje tzw. Pustać Lüneburska, region łąk, torfowisk, wrzosowisk i lasów. Pustać Lüneburska charakteryzuje się sporymi przestrzeniami wrzosowisk, do ok. r. 1800 typowymi dla krajobrazu północnych Niemiec. (należy dodać, że jest to jeden z najmniej zmienionych obszarów w Niemczech, jeśli chodzi o szatę roślinną, pozostałe obszary straciły swój naturalny charakter przez silną eksploatację na rzecz rolnictwa i przemysłu). Jeśli chodzi o bogactwa naturalne, na obszarze Dolnej Saksonii znane są złoża ropy (okolice Hanoweru), gazu ziemnego (...), pokrywa 1/5 niemieckiego zapotrzebowania), złoża miedzi, srebra oraz żelaza (Góry Harzu), skały gipsowe (dolina rzeki Ems – najstarszym

przykładem wykorzystania gipsu w Dolnej Saksonii są dobrze zachowane XII-wieczne fragmenty pierwszych posadzek gipsowych, zidentyfikowanych na przykład w kościele w Ilsenburgu). Ziemie saksońskie były jednymi z najwcześniej zasiedlonych ziem niemieckich. Około 1780 r. p.n.e. ludy zamieszkujące terytoria niemieckie przeszły od kamienia łupanego i kości do wyrobu narzędzi pracy i broni z brązu. Tego typu narzędzia znane są m. in. z okolic Gór Harzu. Sprzyjało to przechodzeniu od wędrownego, pasterskiego trybu życia do trybu osiadłego i uprawy ziem. Około VII w. p.n.e. znane były także wyroby z żelaza (siekiera, plug, sierp). Pojawili się także rzemieślnicy, wytwarzający towary zarówno na użytek własny, jaki i na wymianę.

Od epoki brązu do Hanzy

Wraz z początkiem epoki brązu, około VII w. p.n.e. rozpowszechnić zaczął się osiadły tryb życia. Było to spowodowane przede wszystkim rozwojem rzemiosł związanych z eksploatacją rud żelaza. Przyczyniło się to do powstawania warsztatów rzemieślniczych oraz usprawnianiem rolnictwa, które dzięki okutym narzędziom stało się łatwiejsze. W dłuższej perspektywie warsztaty rzemieślnicze dały początek powstającym miastom.

Jeśli chodzi o hodowlę i uprawy, to na początku naszej ery Germanie zajmowali się hodowlą koni, kóz, owiec oraz bydła i uprawiali głównie żyto, jęczmień, pszenicę, bób, fasolę i len.

Więcej wiadomo o późniejszym okresie, około VIII / IX w., czyli od wykształtowania się w społeczeństwie warstwy kupieckiej. W Saksonii pierwszymi wykształtowanymi traktami handlowymi były: droga przez Łużyce i Śląsk na Wschód oraz droga przez Czechy i Morawy wzdłuż Dunaju w kierunku Morza Czarnego.

Od VIII w. notujemy już stosowanie trójpolówki i gospodarki żarowej. Ten sposób gospodarowania ziemi rozwijał się do XIII w. Stały rozwój wpływał na wzrost produkcji zbóż oraz hodowlę. Ciągłe wzrastało również wydobycie, głównie rud żelaza oraz soli. Szczególne znaczenie miało wydobycie żelaza wpływające pozytywnie na rolnictwo. Metalowe narzędzia mogli w tym okresie kupić nawet mniej zamożni kmiecie.

W XI w. rozpoczął się okres wzmożonego zakładania nowych pól uprawnych na pustkowiach. Należały one przede wszystkim do klasztorów i wielkiej własności książęcej, ale również do nowych osadników – kolonistów, którzy przy zasiedlaniu i uprawie niezagospodarowanych dotąd terenów obdarzeni zostali specjalnymi przywilejami i szybko zaczęli wyróżniać się spośród warstwy chłopskiej. Najważniejszym przywilejem było zwolnienie kolonistów z ciężących na reszcie chłopów danin i bezpłatnej robocizny na rzecz Kościoła lub feudała. Oprócz rozwoju terenów rolniczych zaobserwować można również proces powstawania miast uzyskujących samorządy, np. Brema (1170 – 1180). Powstające miasta uzyskują prawo bicia monety, co wpływa na szybki rozwój handlu i usprawnienie pobierania danin zamienionych z produktów rolnych na czynsz pieniężny.

W okresie wielkiego bezkrólewia powstawały rozdrobnione, niewielkie księstwa dysponujące własnym skarbem opartym głównie o zyski czerpane z zależności feudalnym i

obciążania poddanych coraz to nowymi podatkami. Przeciwno tym ciężarom buntowały się miasta zakładając różne związki. Miasta Dolnej Saksonii wchodziły w skład Związku Miast Północnych zwany Hanzą, głównie w ramach grupy Wendyjskiej (Luneburg) oraz grupy Saskiej (stolica grupy Brunzwik 1200 – 1600r., Wolne Miasto Brema od 1260r., Wolne Miasto Goslar 1267 – 1566r., Stade i Osnabruck od ok. 1100r.). Przynależność do Hanzy umożliwiała swobodny handel z faktoriami handlowymi rozłożonymi we wszystkich krajach leżących nad Morzem Bałtyckim oraz Morzem Północnym.

Okres XII / XIII wieku to etap znacznego usprawnienia produkcji rolnej za sprawą nowinek technicznych, np. przemiału zbóż z użyciem sił wodny i wiatru, co ułatwiało pracę. Upowszechniły się żelazne sprzęty rolnicze, np. pług i brona. Usprawnia się również wytapianie rud żelaza oraz produkcja szlachetnej stali i miedzi. Dochodzi do pogłębienia specjalizacji w rzemiosłach, rozwija się przede wszystkim manufaktury odzieżowe.

Przełom średniowiecza i czasów nowożytnych

Rozwój gospodarczy Niemiec w XIII – XIV wieku pozwolił na zajęcie czołowego miejsca w gospodarce europejskiej. Mimo tego, że gospodarka wciąż była oparta w dużej mierze na rolnictwie, to w Saksonii wyjątkowo duża część ludności (bo aż 1/3) osiedliła się w miastach. Miasta przeżywały akurat okres świetności i wciąż przyciągały w swój obręb społeczność wiejską.

Najważniejsze w tym okresie było wydobycie srebra w górach Harzu. W XVI w. zastosowano w części sztolni pompy odwadniające projektu Petera Henleina, które zdecydowanie ułatwiły pracę górników. Zaczęto stosować powszechnie końską siłę pociągową do transportu urobku. Wraz z usprawnieniem wydobywania rud rozwijało się również hutnictwo – zamiast pieców dymarkowych zaczęto stosować wielkie piece hutnicze pozwalające na użycie węgla drzewnego i wytop żelaza lepszej jakości i w większych ilościach. Gotowy produkt trafiał do kuźni, która również usprawniona, używała do obróbki siły wodnej. Wszystkie modernizacje wymagały dużych nakładów finansowych, których zaczęły dostarczać firmy kupieckie skupione wokół wielkich domów handlowych, które lokują kapitał w produkcję towarów i zajmują się dystrybucją. Handel był jednym z najważniejszych źródeł dochodu.

Oprócz górnictwa i handlu ważną rolę w gospodarce Dolnej Saksonii odgrywały również zakłady rzemieślnicze skupiające się głównie na przemyśle lniarskim i bawełnianym. Od XV w. nastąpiły poważne zmiany dotyczące systemu nakładczego: zamożni rzemieślnicy dostarczali surowiec tym uboższym, po czym wykupowali gotowy produkt uzależniając ich od siebie.

M.in. z tego powodu w kontraście do bogatych kupców większość społeczeństwa miejskiego staje się coraz uboższe, ludzie poszukują coraz tańszych mieszkań czynszowych i często nie mają stałego zatrudnienia. Również w sytuacji chłopów dochodzi do kryzysu gospodarczego przez kolejne nowe podatki. W drugiej połowie XVI wieku jest tylko gorzej: przez wojny religijne pogłębiają się istniejące kryzysy, powoli upadają wielkie domy handlowe, górnictwo i stopniowo również Hanza. W wyniku Wojny 30letniej (1618 – 1648)

zaludnienie Saksonii zmniejszyło się o ok. 60%, wojna przyczyniła się też do wyniszczenia rolnictwa w wyniku którego znaczna część ziem leżała odłogiem. Jedynie przemysł lniany utrzymuje swój prężny rozwój. Dochodziło do przymusowego ściągania ludności miejskiej na wieś i pracy na roli na rzecz pana feudalnego. Nawet płaca dworska była obniżana nawet o 50%. Dopiero w 2 połowie XVII wieku sytuacja zaczęła się poprawiać: zaczęto kolonizację opuszczonych pól uprawnych, zaczęto uprawę ziemniaków. Dopiero po 1670r. przywrócono gospodarkę do stanu sprzed wojny.

Od XVIII wieku

Od pierwszej połowy XVIII wieku zaczyna się odbudowa zniszczeń po wojnie trzydziestoletniej. Główną gałęzią przemysłu notującą wtedy wzrost były manufaktury tekstylne. Wynaleziona w 1710 roku porcelana produkcji niemieckiej, od połowy XVIII wieku produkowana była także m.in. w Brunzshwiku. Rozdrobienie polityczne nie sprzyjało natomiast rozwojowi handlu, górnictwo i przemysł metalowy po wojnie 30-letniej z trudem dźwigały się z upadku. Stopniowy wzrost ludności natomiast przyczynił się do rozwoju rolnictwa. II połowa XVIII wieku to czas rozbudowy kopalni soli oraz pierwszego zastosowania szyn kolejowych do transportu węgla (w Clausthal, które było miastem górniczym powstałym przy istniejących tu od XVI w. do 1930 kopalniom rud metali, wokół miasta stawy, kanały i urządzenia wodne składające się na unikatowy system wodny Górnego Harzu, służący dawniej górnictwu i przetwarzaniu rud).

Do końca XVIII wieku cały obszar Niemiec szybko nadrabiał zaległości cywilizacyjne dzielące je od zachodnich sąsiadów. Jedynie rozdrobienie polityczne w znacznym stopniu hamowało rozwój gospodarczy, a w przypadku handlu rzeczno generowało ogromne koszty ze względu na liczne punkty celne (np. na Łabie na trasie Drezno-Hamburg było ich aż 35). Pierwsze dwudziestolecie XIX wieku były ciężkie dla północnych ziem Dolnej Saksonii. Wysokie podatki nałożone na eksportowane do Anglii zboża znacznie ograniczyły transport i tym samym przychody z rolnictwa. Utworzenie Związku Celnego w 1834 roku ułatwić miało handel pomiędzy wszystkimi przynależnymi do niego państwami, dało też podwaliny do zjednoczenia ziem niemieckich pod przewodnictwem Prus. Od 1835 roku intensywnie rozwijała się sieć połączeń kolejowych, co umożliwić miało sprawniejszy transport. W 1860 roku w Hanowerze rozpoczęto intensywne prace nad przeróbką ropy naftowej. Stopniowe uwłaszczanie chłopów wpływało na zmianę kształtu gospodarstw rolnych, zaś intensywna uprawa roli przynosiła coraz wyższe plony i tym samym wzrost dochodów z rolnictwa. Załamanie nastąpiło w latach 70. XIX wieku w wyniku sprowadzenia na rynki europejskie taniego zboża z Ameryki. Zwiększono jednak uprawy ziemniaków, buraków cukrowych oraz hodowlę bydła, co poprawiło rentowność rolnictwa niemieckiego. Pod koniec XIX wieku silne gałęzie przemysłu dały początek wielkim kartelom przemysłowym, które regulowały ceny towarów i starały się je utrzymywać możliwie wysokie ceny.

Początek XX wieku to czas ustabilizowania się gospodarki niemieckiej na wysokim poziomie. Zapotrzebowanie wojska sprawiło, że zakłady metalurgiczne zajęły się produkcją broni. Podnoszenie wydatków państwa na zaopatrzenie wojska znacznie pogorszyło sytuację ludności. I wojna światowa doprowadziła natomiast gospodarkę całych Niemiec do ruiny.

Pierwsze lata po wojnie uzależniły rozwój gospodarczy od regulacji należności za repatriacje wojenne, jednak intensywne przyspieszenie technologiczne oraz wpływ amerykańskiego kapitału sprawiły, że już w 1928 roku przekroczono o 150% dochód narodowy z 1913 roku. Zmiany w regulacji spłat repatriacyjnych otworzyły nowe perspektywy rozwojowe dla gospodarki. Kolejny kryzys przyszedł w 1929 roku, po krachu na giełdzie amerykańskiej. Liczny kapitał amerykański, inwestowany w niemieckich zakładach, musiał zostać wycofany. W pierwszej kolejności odczuły to zakłady metalurgiczne. Sytuacja zmusiła szukania odbiorców na rynku radzieckim. Dojście do władzy nazistów i intensywne zbrojenie pobudziły do życia wszystkie gałęzie przemysłu, zaś II wojna światowa doprowadziła go do regresu. Przydzielenie Dolnej Saksonii do obszaru RFN pozwoliło na ponowny rozkwit gospodarki tych obszarów.

Wybrane miasta regionu

Goslar i kopalnia w Rammelsberg Już w czasach rzymskich Harz był jednym najważniejszych regionów wydobywania kruszców w Europie. Z górnictwem ściśle związana jest historia Goslaru ze względu na rudy metali w położonym nieopodal Rammelsbergu. Pierwsze dokumenty traktujące o wydobyciu rud ze złoża Rammelsberg pochodzą z 968. Na podstawie badań archeologicznych uważa się, że prace wydobywcze mogły być tu prowadzone nawet 2000 lat wcześniej. W X wieku osada górnicza rozrosła się w miasto Goslar. Cesarz Henryk II zbudował tam palatium cesarskie (niem. Kaiserpfalz), by mieć pod kontrolą pobliskie kopalnie kruszców. W XI i XII wieku bazą szybkiego rozwoju gospodarczego był przemysł wydobywczy i hutniczy oraz handel metalami: srebrem, ołowiem i cynkiem. Po poł. XIV wieku wydobycie w Rammelsbergu znacznie się zmniejszyło z powodu problemów z wodą gruntową zalewającą kopalnię. Poczynając od 1348 rozpoczęła się sprzedaż poszczególnych części kopalni. Rada miejska Goslaru czyniła starania, by odkupić kopalnie i rozwiązać problemy techniczne, tak aby jak najszybciej przywrócić dawny stan wydobywania i ożywić gospodarczo podupadające miasto. W 1359 Goslar nabył tytułem zastawu prawo do wydobywania kruszców w kopalniach Rammelsbergu od książąt brunszwickich (księstwo Brunszwik-Wolfenbüttel), którzy zachowali prawo odkupu. Rada miejska nie mając wystarczających środków finansowych, by osuszyć kopalnię, ogłosiła konkurs na przeprowadzenie niezbędnych prac inżynierskich w zamian za prawo własności do części kopalni. Po wielu nieudanych próbach, zadanie wykonał Claus von Gotha, który wraz z inwestorami przejął w posiadanie trzy czwarte kopalni. Początek wieku XVI to dla Goslaru złote lata. Szczytowy punkt rozkwitu miasta przypada na 1520, kiedy to działało 19 kopalń i 26 hut. Zaczęto wtedy również produkować słynne piwo Gosebier. Jednak już w 1552 na mocy umowy z Riechenbergami, właścicielami Rammelsberga stali się ponownie książęta brunszwicy. Wskutek absolutnych rządów książąt oraz rozwoju handlu dalekomorskiego Goslar utracił dotychczasową pozycję gospodarczą. Po wojnie trzydziestoletniej miasto mocno podupadło pod względem gospodarczym, regres trwał aż do połowy XIX stulecia. W XIX w. sytuacja ekonomiczna miasta była bardzo zła. Wyjście z kryzysu gospodarczego miasto zawdzięcza wprowadzeniu reform Krystiana von Dohmsa oraz odkryciu nowych pokładów rudy na terenie Rammelsbergu (1859). Kopalnia w Rammelsbergu została ostatecznie zamknięta w 1988 roku ze względu na wyczerpanie rud

metali. W latach 90. przekształcono ją w muzeum. Kopalnia Rammelsberg jako jedyna kopalnia rudy na świecie pracowała nieprzerwanie przez ponad 1000 lat (968-1988).

Hanower w średniowieczu był znany jako osada targowa (pierwsze wzmianki z 1022 roku). Prawa miejskie otrzymał w 1241 roku, natomiast rozkwit nastąpił po przeniesieniu w 1636 roku stolicy księcia Calenbergu. W wyniku tego powstało Księstwo Hanoweru, które zlikwidowano w 1866 roku. Dziś Hanower jest ważnym ośrodkiem z milionowym okręgiem przemysłowym, rafineriami oraz wydobyciem gazu ziemnego. Słynne są także coroczne Targi Hanowerskie.

Salzgitter jest ośrodkiem górniczo-przemysłowym (wydobycie rudy żelaza, soli kamiennej i potasowych, hutnictwo żelaza, przemysł maszynowy, metalowy i motoryzacyjny). W Salzgitter znajduje się port nad odnogą Kanału Śródlądowego oraz pokłady solanki.

Brema - Brema jest dużym ośrodkiem przemysłowym, m.in. stocznie, hutnictwo żelaza, rafinerie ropy naftowej, produkcja środków transportu. Port Brema-Bremerhaven jest jednym z największych portów morskich Niemiec.

Brunszwik – w średniowieczu stolica Saskiej Grupy Hanzy oraz miejsce odpoczynku kupców i przechowywania przez nich dóbr. Za czasów księcia Karola I poprawiła się sytuacja ekonomiczna, powstały manufaktury, gdzie wyrabiano m.in. fajans i porcelanę. Druga połowa XIX wieku to okres wzmożonej industrializacji – rozwinął się przede wszystkim przemysł maszynowy i spożywczy (konserwowy i cukrowy). W 1890 liczba mieszkańców miasta przekroczyła 100 tysięcy. Po 1918 roku rozwinął się przemysł samochodowy, zbrojeniowy, powstała fabryka instrumentów muzycznych. Dziś to ważny ośrodek przemysłowy, rozwinięty zwłaszcza przemysł maszynowy, środków transportu (głównie autobusy i samochody ciężarowe), elektrotechniczny, elektroniczny, metalowy, precyzyjny, spożywczy oraz instrumentów muzycznych Schimmela .

Wolfsburg – siedziba Volkswagena od 1937r. – jako duże miasto przemysłowe powstał w czasach niemieckiego narodowego socjalizmu. Fabryka samochodów w Wolfsburgu została przez niemieckich nazistów tak zaplanowana by mogła się błyskawicznie przestawić na produkcję zbrojeniową. Na początku lat 70. Wolfsburg poprzez konflikt paliwowy na Bliskim Wschodzie został dotknięty olbrzymim kryzysem bezrobocia. Miasto wchłonęło także sąsiednie miasta Fallersleben, Vorsfelde, a także inne miejscowości stając się po raz pierwszy miastem stutysięcznym. Zakład produkcyjny Volkswagena to dziś największe przedsiębiorstwo w kraju.

W Wilhelmshaven funkcjonuje jedyny niemiecki port morski dla supertankowców. Emsland jest obszarem testowania bezkołowej kolei magnetycznej. Pomiędzy Ems a Łabą działa Dolnosaksońska Agencja Energetyczna, pracująca nad alternatywnymi źródłami energii – produkcja prądu z wiatru, słońca oraz gazów z wysypisk

Bibliografia

Bibliografia do referatu: Czaplński W., Galos A., Korta W., Historia Niemiec, Wrocław 2010.

Fiedor K., Wprowadzenie do historii Niemiec, Wrocław 1992.

Gottschalk W., Chronik der Stadt Goslar: 919–1919; unter Einbeziehung des Reichs- bzw. Landesgeschehens und des Umlandes der Stadt, Goslar 1999.

Krasuski J., historia Niemiec, Wrocław 2004. McLachlan G., Norton N., Niemcy: część zachodnia, Bielsko-Biała 1992.

Niemcy w świetle faktów i liczb, [red. A. Hoffmann ; przekł. Christoph Schuwalski] , Frankfurt nad Menem, 1996.